

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
SHARQ FILOLOGIYA SI FAKULTETI
ERON-AFG'ON FILOLOGIYA SI KAFEDRASI

MAQOLA

Eron-afg'on filologiyasi kafedrası
o'qituvchisi
Arifdjanov Zokir Toxirovich

Annotatsiya- Maqolada tilshunoslikda variantlilik tushunchasi, variantlar turlari, uningmunozarali jihatlari tadqiq etilgan. Talaffuz, urg'u va tovush almashinuvi, so'z o'zgarishi va so'z yasalishi bilan bog'liq, shuningdek, morfologik va sintaktik variant turlari keltirilgan.

Toshkent 2015

TILSHUNOSLIKDA VARIANTLILIK HODISASI

Arifdjanov Zokir Toxirovich*

REZUME

Maqolada tilshunoslikda variantlilik tushunchasi, variantlar turlari, uningmunozarali jihatlarini tadqiq etilgan. Talaffuz, urg'u va tovush almashinuvi, so'z o'zgarishi va so'z yasalishi bilan bog'liq, shuningdek, morfologik va sintaktik variant turlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Variantlilik, dialektik variant, leksik-sintaktik variant, semantik variant, fonetik variant, aksentologik (urg'u) variant, orfoepik (talaffuz) variant, funksional ekvivalent.

Til birliklari variantliliigi tushunchasi

Aynan bir til birligining turli o'rinlarda har xil shakllarda ifodalanishidan iborat bo'lgan til birliklari variantliliigi, bir tomondan tilning keng ifoda imkoniyatlariga ega ekanligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan tilning turli o'rinlarda variantlilikka bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadigan hodisadir. O.S. Axmanovanning "Tilshunoslik terminlari lug'ati"da variantlilik "nutq qo'llanishining turli sharoitlari, shuningdek, so'zlovchi shaxslarning ijtimoiy va hududiy mansubligidagi farqlari bilan belgilanadigan rang-barangligi va har xilligi"[2] deb ta'riflangan. Boshqa bir rus tilshunosi V.M. Solntsev esa "variantlilik til birliklari va butun til tizimining mavjudligi, ishlab turishi va evolyutsiyasi (tarixiy rivojlanishi) usulini yaqqol anglatib turuvchi termindir"[17], -deydi. Til fonetikasi va morfologiyasidan boshlab semantik va stilistik qatlamlargacha bo'lgan barcha sathlarda uchraydigan variantlashuv hodisasi, haqiqatdan ham, tilning boyishi va rivojlanishini ta'minlovchi muhim omillardan hisoblanadi. Aynan bir til birligining turli o'rinlarda uning eng munosib variantlari vositasida ifodalanishi darajasi, shubhasiz, tilning boy ifoda imkoniyatlari ko'rsatkichi bo'lib ham xizmat qila oladi.

Tilshunoslikning bir qator masalalari kabi tildagi so'z variantliliigi bo'yicha ham turli, ba'zan esa bir-biriga zid bo'lgan qarashlarni uchratish mumkin. Ba'zilar variantlarni ma'nosi o'xshash bo'lgan turli til birliklari desalar, boshqalar variantlarni aynan bir so'zning turli grammatik formalardagi qisman tovush o'zgarishlariga uchragan shakli deb bilishadi[12]. Xususan, D.E. Rozental va

*ArifdjanovZokirToxirovich -Toshkent davlatsharqshunoslik instituti eron-afg'on filologiyasi kafedrası o'qituvchisi

M.A. Telenkovalar tomonidan tuzilgan “Tilshunoslik terminlarining lug‘at-ma’lumotnomasi”da so‘z variantlari deganda “so‘zning ayni morfem tarkibi saqlangan holda biror-bir munosabatda bir-biridan farqlanadigan shakliy o‘zgarishi”ni tushunish lozimligi ko‘rsatilgan[16]. Biroq N.G. Mixaylovskayaning fikricha, “so‘z variantliligi masalasi, bir tomondan, so‘zning fonetik va morfologik turlanishi sifatida, ikkinchi tomondan, so‘zning sinonimlar bilan bo‘lgan munosabati sifatida o‘rganiladi”[14]. Bizning nazarimizda ham so‘z variantlari deganda nafaqat uning turli talaffuz (fonetik), tuslanish (grammatik) va ma’no (semantik) variantlari, balki ma’nodoshlik (sinonimik), shakliy (formal) va qo‘llanuv (funksional) variantlari ham tushunilmog‘i lozim.

Til birliklari variantlari turlari

Tilning turli sathlaridagi variant turlari va soni bo‘yicha ham turlicha qarashlar mavjud. O.S. Axmanova o‘zining yuqorida eslatib o‘tilgan lug‘atida tildagi variantlarni *umumiy, yordamchi, grafik* va *asosiy variantlar* degan to‘rt umumiy variant, so‘zlarning *dialektik, leksik-sintaktik, morfologik, semantik* va *fonetik variantlari* degan besh so‘z varianti, hamda yetti xil (*kombinator, o‘zgarmas, asosiy, qo‘shimcha, erkin, stilistik* va *fakultativ-kombinator*) fonema variantiga bo‘lib ko‘rsatsa[2], D.E. Rozental va M.A. Telenkovalar o‘zlarining yuqorida eslatib o‘tilgan lug‘atlarida so‘zlarning *aksentologik (urg‘u), morfologik (grammatik), orfoepik (talaffuz), semantik, so‘z yasash* va *fonetik variantlari* kabi olti variant turini ko‘rsatib o‘tishgan[16]. Bundan bir necha o‘n yillar oldin tuzilgan va bugunga kelib ma’lum darajada eskirib qolgan ushbu lug‘atlarda, bizning nazarimizda, tilning fonetik sathidagi variantlashuvga katta e’tibor berilishi bilan bir paytda boshqa til sathlari va qatlamlaridagi variantlashuv hodisasi to‘liq aks ettirilgan deya olmaymiz. Shu jihatdan 1997-yilda nashr etilgan “Rus tili ensiklopediyasi”da ushbu kamchilik ma’lum darajada tuzatilgan: unda til variantlari *fonetik, grammatik* va *leksik variantlar* kabi uch variantlar guruhiga bo‘lib ko‘rsatilgan. Ushbu manbada keltirilishicha, fonetik variantlar o‘z navbatida *orfoepik* (talaffuz bilan bog‘liq), *aksent* (urg‘u bilan bog‘liq) va *fonematik* (tovush

almashinuvi bilan bog‘liq) *variantlarga*, grammatik variantlar ham so‘z o‘zgartiruvchi, so‘z yasovchi va sintaktik *variantlarga* bo‘linadi[18].

Boshqa bir tilshunos N.S. Valgina grammatik variantlarni *morfologik* va *sintaktik variantlarga* bo‘lib ko‘rsatgan[5]. Boshqa bir o‘rinda esa fonetik va morfologik variantlarni ularning til tizimi funksiyasi bilan bog‘liq ekanligidan kelib chiqib, *funksional variantlar* deb atashni, funksional variantlarni esa o‘z navbatida *struktur* va *pozitsion* variantlarga bo‘lishni taklif qilinadi[13]. Ushbu tilshunos, shuningdek, til tizimida mavjud bo‘lgan yana bir variant turi – so‘zning *leksik-semantik variantlari* to‘g‘risida ma’lumot berib o‘tadi. Uning ta’kidlashicha, ko‘pma’noli so‘zning ma’lum o‘rinda ishlatilayotgan har bir alohida ma’nosi o‘sha so‘zning leksik-semantik varianti deb ataladi.

Rus tilshunosi E.V. Kuznetsova shakliga ko‘ra har xil bo‘lgan, ammo tilda bir xil mazmuniy funksiyani bajaradigan formal (shakliy) variantlik turini *funksional ekvivalent* deb ataydi[10]. Rus tilshunosi S.O. Kvartsevskiyning ko‘pma’nolilik va sinonimiyani tildagi variantlilik munosabatlarining asosiy turlaridan deb hisoblaganiga asoslanib[8] Sh. Balli funksional ekvivalentlik munosabatlari bilan bog‘langan turli so‘zlarni semantik variantlarga qarshi o‘laroq *leksik variantlar* deb atashni taklif qiladi[3]. Ammo L.V. Kropotova leksik variant tilshunoslikda variantlashuvning boshqa turiga nisbatan qo‘llanilayotganligidan kelib chiqib ularni *funksional ekvivalentlar* yoki *formal variantlar* deb ataydi[9].

Bizning nazarimizda so‘zlarning funksional ekvivalentlari ham mavjudligi, boshqacha qilib aytganda, nafaqat shakl, balki ma’no birligi ham hisoblangan so‘zning formal yoki funksional jihatdan ham variantlashuvi mumkinligi to‘g‘risida so‘z yuritgan ushbu tilshunoslarning fikrlariga qo‘shilmaslik mumkin emas. Ta’kidlab o‘tish joizki, tildagi variantlashuv hodisasida muhim o‘rin tutadigan so‘zlarning funksional ekvivalentlari tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy rollardan birini o‘ynaydi.

Boshqa bir tilshunos T.V. Jerebilo so‘zning turli uslublarga mansubligi jihatidan bir-biridan farqlanadigan *stilistik variantlari* mavjudligi to‘g‘risida ham eslatadi[6]. Stilistik variantlashuvning alohida hodisa sifatida talqin etilishiga

e'tiroz bildirmagan holda so'z variantlarining boshqa turlari ham muayyan stilistik jihatlarga ega bo'lishini eslatib o'tish lozim deb o'ylaymiz. Jumladan, yuqorida eslatib o'tilgan so'zlarning turli funksional ekvivalentlarida ham turlicha (adabiy, rasmiy, ilmiy, og'zaki va h.k.) uslublar ko'zga tashlanadi.

Tilda so'zlarning yuqorida eslatib o'tilgan variant turlaridan tashqari uning yozuvda ifodalanishi bilan bog'liq bo'lgan variantlar: *orfografik variantlar* ham mavjud. Rus tilshunoslaridan O.S. Axmanova[1], B.Z. Bukchina[4], V.N.Nemchenko[15] va boshqalarning asarlarida so'zlarning orfografik variantlari xususiyatlari bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Aytib o'tish lozimki, yozuv tizimining o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan fors tilida orfografik variantlar muhim o'rin tutadi.

Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, tildagi so'z variantlari bir tomondan bir-biridan alohida bo'lgan variant turlari hisoblansalar, ikkinchi tomondan ushbu variant turlari o'rtasida muayyan bog'liqlik ko'zga tashlanadi. Ya'ni har bir variant turida boshqa bir variant yoki boshqa variantlar xususiyatlari ham aks etishi mumkin bo'ladi. Jumladan, ma'lum so'zning turli funksional ekvivalentlarida turli stilistik variantlardan tashqari, turli fonetik, leksik yoki semantik variantlar xususiyatlari ham ko'zga tashlanadi.

Hozirga qadar ushbu eslatib o'tilgan variantlarning ayrimlari haqida ham yagona qarash shakllanmagan. Xususan, *leksik variant* bo'yicha ikki xil qarash mavjud bo'lib bir guruh tilshunoslar uni ayni bir so'zning ayrim tovush o'zgarishlariga uchragan turli ko'rinishlari deb bilsalar, boshqa bir guruh tilshunoslar turli kontekstlarda bir ma'noni ifodalab keladigan turli so'zlar yoki so'z birikmalariga leksik variantlar deyishadi. Masalan, yuqorida eslatib o'tilgan "Rus tili ensiklopediyasi"da leksik variantlar ayni bir so'zning bir xil leksik-semantik funksiyaga ega bo'lgan va ayrim tovush o'zgarishlariga uchragan turli ko'rinishlari deb ta'riflansa[18], L.P. Jukovskaya leksik variantlar deganda ma'nosi bir xil yoki yaqin bo'lganligi sababli o'zaro o'rin almasha oladigan ikki so'z yoki ikki so'z guruhini tushunish lozimligini aytadi[7]. N.G. Mixaylovskaya esa o'z semantik strukturasida ayni bir xil ma'noga ega bo'lgan turli so'zlarni

leksik variantlar deb ataydi[14]. Shuningdek, yuqorida eslatib o'tganimizdek, Sh.Balli ham funksional ekvivalentlik munosabatlari bilan bog'langan turli so'zlarni semantik variantlarga qarshi o'laroq leksik variantlar, deb atashni taklif qiladi[3]. Ammo biz ko'pchilik tilshunoslarga ergashgan holda ushbu tadqiqotimizda ayni bir so'zning bir xil leksik-semantik funksiyaga ega bo'lgan va ayrim tovush o'zgarishlariga uchragan turli ko'rinishlarini leksik variantlar deb atashga qaror qildik.

Bundan tashqari, ayrim o'rinlarda *semantik variant* va *leksik-semantik variant* tushunchalarining aralash holda qo'llanishi kuzatilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, tilshunoslar tomonidan semantik variantlashuv deb kontekstual-interpretatsion ma'no turlanishiga[19], leksik-semantik variantlashuv deb esa polisemiyaga[11] nisbatan aytilishini eslatib o'tishni lozim deb bilamiz.

Til birliklari variantlari to'g'risida turli tilshunoslarning yuqorida eslatib o'tilgan turlicha qarashlari va xulosalari hamda o'zimizning bu boradagi mulohazalarimizni umumlashtirgan holda so'zlarning variantlarini quyidagi turlarga bo'lib ko'rsatishimiz mumkin: 1) fonetik variantlar (talaffuz, urg'u va tovush almashinuvi bilan bog'liq variantlar); 2) grammatik variantlar (so'z o'zgarishi va so'z yasalishi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, morfologik va sintaktik variantlar); 3) leksik variantlar; 4) funksional ekvivalentlar; 5) semantik variantlar; 6) leksik-semantik variantlar; 7) stilistik variantlar; 8) orfografik variantlar.

Maqolada variantlilik hodisasi, so'zning turli variantlari xususidagi turlicha qarashlar va talqinlarni ko'rib chiqish natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

1. So'z variantlari deganda nafaqat uning turli talaffuz, grammatik va ma'no variantlari, balki ma'nodoshlik, shakliy va qo'llanuv variantlari ham tushunilmog'i lozim.

2. So'zlarning **funksional ekvivalentlari** ham mavjud bo'lib, ular tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy rollardan birini o'ynaydi.

3. Bizningcha, so'zlarning variantlarini quyidagi turlarga bo'lib ko'rsatish mumkin: 1) fonetik variantlar (talaffuz, urg'u va tovush almashinuvi bilan bog'liq

variantlar); 2) grammatik variantlar (soʻz oʻzgarishi va soʻz yasalishi bilan bogʻliq boʻlgan, shuningdek morfologik va sintaktik variantlar); 3) leksik variantlar; 4) funksional ekvivalentlar; 5) semantik variantlar; 6) leksik-semantik variantlar; 7) stilistik variantlar; 8) orfografik variantlar.

4. Soʻz variantlari bir tomondan, bir-biridan alohida boʻlgan variant turlari hisoblansalar, ikkinchi tomondan ushbu variant turlari oʻrtasida muayyan bogʻliqlik koʻzga tashlanadi. Yaʼni **har bir variant turida boshqa bir variant yoki boshqa variantlar xususiyatlari ham aks etishi mumkin boʻladi.**

5. Tilshunoslikda leksik variant toʻgʻrisida ikki xil qarash mavjud boʻlib, bir guruh tilshunoslar uni ayni bir soʻzning ayrim tovush oʻzgarishlariga uchragan turli koʻrinishlari deb bilishlari, boshqa bir guruh tilshunoslar esa turli kontekstlarda bir maʼnoni ifodalab keladigan turli soʻzlar yoki soʻz birikmalarini leksik variantlar deb atashlaridan kelib chiqqan holda, leksik variant masalasiga aniqlik kiritilishi va unga yagona taʼrif berilishi lozim deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – Москва, 2004. – С. 208-210.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1969. – С. 72.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - Москва: Эдиториал УРПС, 2001. – С. 87.
4. Букчина Б.З. Орфографические варианты // Литературная норма и вариантность. – Москва, 1981. – С. 224.
5. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие. - Москва: Логос, 2001. Часть 3.
6. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Словарь-справочник. - Назрань: ООО «Пилигрим», 2011. – С. 15.
7. Жуковская Л.П. Лексические варианты в древних славянских рукописях / Исследования по исторической лексикологии древнерусского

язіка. - Москва, 1964. - С.6; Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. - Москва, 1976. – С. 89.

8. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // История языкознания 19-20 веков в очерках и изречениях. - Москва, 1965. Ч. 2.

9. Кропотова Л.В. Проблема разграничения синонимии и вариативности // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2009. - № 2 (4). – С. 158.

10. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – Москва: Высшая школа, 1989. – С. 123.

11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. – Москва: Сов.энциклопедия, 1990. – С. 382.

12. Литературная норма и вариантность. – Москва, 1981. – С. 5.

13. Манакова Н.А. Слово и его лексико-семантические варианты // <http://genling.ru/books/item/f00/s00/>

14. Михайловская Н.Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI-XIV вв. – Москва, 1980. – С. 143.

15. Немченко В.Н. Основные понятия лексикологии в терминах. Учебный словарь-справочник. – Нижний Новгород, 1994. – С. 24.

16. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва, 1985. – С. 31-32.

17. Солнцев В.М. Вариантность, вариативность // Русский язык – энциклопедия. – Москва: БРЭ, 1997. – С. 60.

18. Солнцев В.М. Варианты слова // Русский язык – энциклопедия. – Москва: БРЭ, 1997. – С. 60-61.

19. Шереметьева А.Г. Лексико-грамматическая вариантность в русском языке (синхронно-диахронный аспект): Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 2001. – С. 38.

ЯВЛЕНИЕ ВАРИАТИВНОСТИ В ЯЗІКОЗНАНІИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследовані понятие вариативности, виді вариантов и дискуссионніе аспекті вариации в языкознании. Приведені варианты, связанніе с произношением, ударением, заменой звуков, с изменением слов, а также со словообразованием, приведені виді морфологических и синтаксических вариантов.

Ключевіе слова: Вариативность, диалектический вариант, лексико–синтаксический вариант, семантический вариант, фонетический вариант, акцентологический вариант (ударение), орфоэпический вариант (произношение), функциональній эквивалент.

THE PHENOMENON OF VARIABILITY IN LINGUISTICS

RESUME

In the article the concept of variability in linguistics, types of variants and controversial aspects are studied. Variants associated with the replacement of pronunciation, accent, sounds, words and with the change of word formation and provides views of the morphological and syntactic variants.

Key words: Variability, dialectical variant, lexical and syntactical variant, semantic variant, phonetic variant, accentological (accent) variant, pronouncing (pronunciation) variant, a functional equivalent.